

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Ιστορία Οικονομικών Θεωριών

Ενότητα 7: Η κριτική της πολιτικής οικονομίας:

Karl Marx

Νίκος Θεοχαράκης

Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών

Τμήμα Οικονομικών Επιστημών

Σκοποί ενότητας

- Να εξηγήσει το ρόλο του Karl Marx στην κριτική της αστικής πολιτικής οικονομίας
- Να τοποθετήσει την οικονομική του σκέψη στο γενικότερο φιλοσοφικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής
- Να αναλύσει τα οικονομικά γραπτά του και ιδιαίτερα το *Κεφάλαιο*

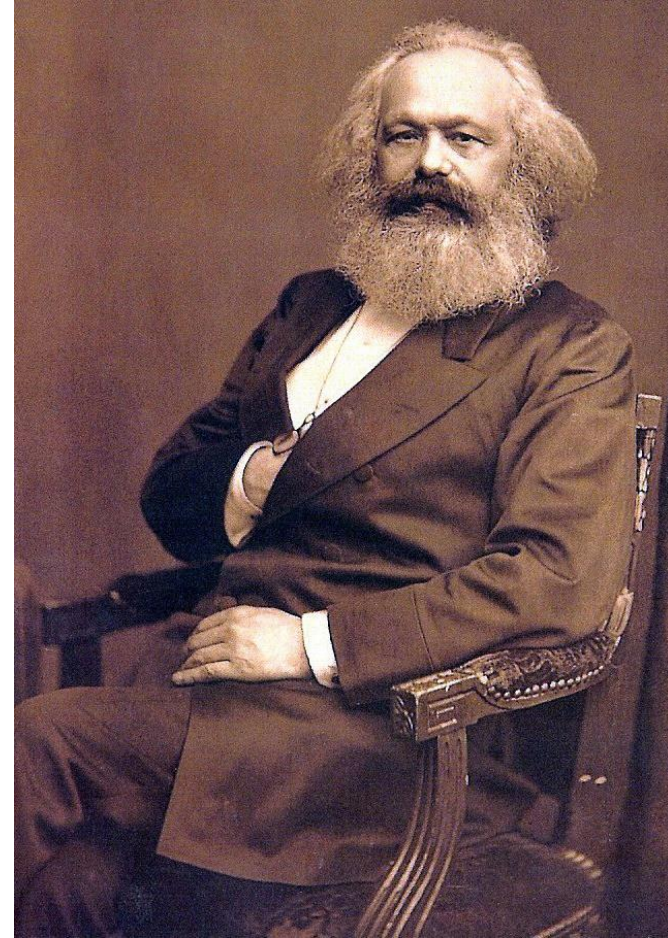
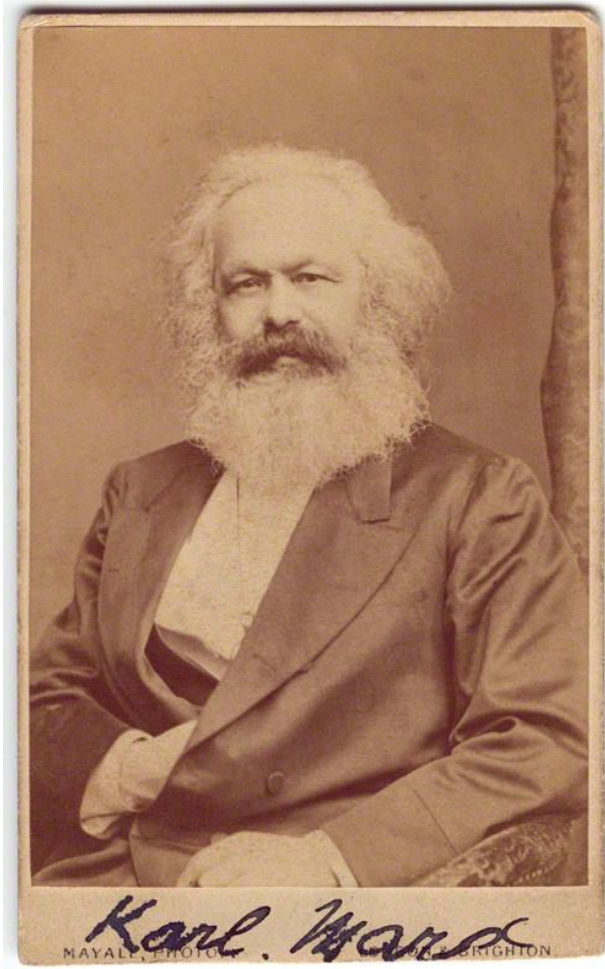

Περιεχόμενα ενότητας

- Βιογραφικά
- Εργογραφία
- Ανάλυση Οικονομικής Σκέψης του Karl Marx

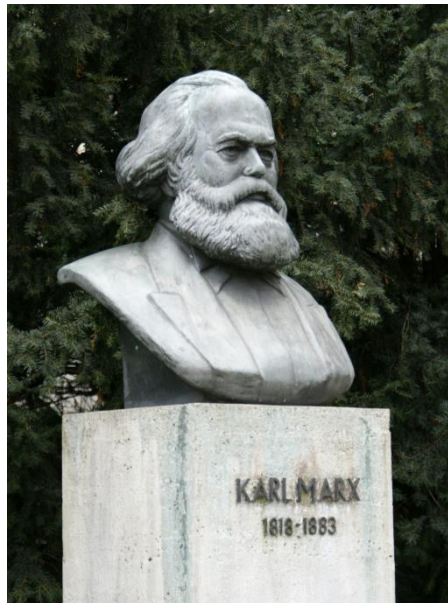
Karl Marx (1818-1883)

Karl Marx (1818-1883)

Karl Marx (1818-1883)

Karl Marx (1818-1883)

Βουλγαρία

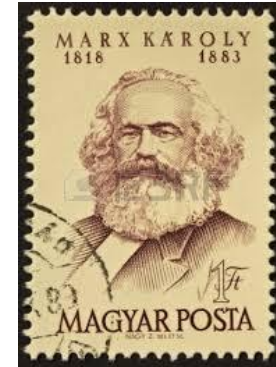
Τσεχοσλοβακία

Ρουμανία

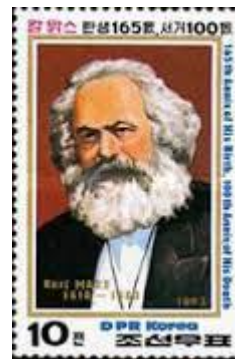
Βιετνάμ

Ουγγαρία

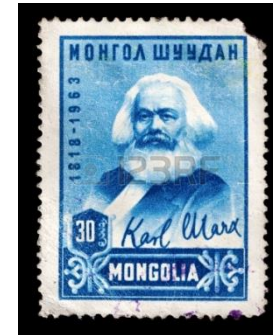
Κίνα

Β. Κορέα

Ινδία

Μογγολία

Karl Marx (1818-1883)

Karl Marx (1818-1883)

- 1818** Γεννιέται στο Τρίερ στην Πρωσία του Ρήνου
- 1835** Πανεπιστήμιο της Βόννης και μετέπειτα του Βερολίνου. Ανήκει στους «Αριστερούς Εγελιανούς»
- 1841** Υποβάλλει τη διδακτορική του διατριβή στο Πανεπιστήμιο της Ιένας. Θέμα: «Η διαφορά μεταξύ Δημοκρατίας και Επικούρειας φιλοσοφίας της φύσης». [**Differenz der demokratischen und epikureischen Naturphilosophie**]
Εγκαταλείπει σκέψεις για ακαδημαϊκή σταδιοδρομία.
- 1842** Συντάκτης της **Rheinische Zeitung** πηγαίνει στην Κολονία.
- 1843** Η κυβέρνηση κλείνει την εφημερίδα. Αποφασίζει να μελετήσει πολιτική οικονομία
Την ίδια χρονιά παντρεύεται την **Jenny von Westphalen** κόρη αριστοκράτη.
Μεταβαίνει στο Παρίσι για να εκδώσει με τον Arnold Ruge (1802-1880) τα **Deutsch-Französische Jahrbücher**, αλλά μόνο ένα τεύχος εκδίδεται. Περιλαμβάνει τα άρθρα «Για μια κριτική της εγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου» **Zur Kritik der Hegel'schen Rechtsphilosophie** και «Για το εβραϊκό ζήτημα» [**Zur Judenfrage**]. Εκδίδει το **Vorwärts!**
- 1844** Γνωρίζεται με τον Friedrich Engels. Ο Engels έχει ήδη γράψει «Την κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία» [**Die Lage der arbeitenden Klasse in England**] που εκδίδεται την επόμενη χρονιά.
Γράφει τα **Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα**. Αναφέρεται στην **αλλοτριώση της εργασίας**. Κριτική στον Ludwig Feuerbach (**Θέσεις για τον Feuerbach**)
- 1845** Εκδίδουν μαζί μια κριτική των αριστερών εγελιανών, την **Αγία Οικογένεια** [**Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer & Consorten**]
Μετά από αίτημα του Πρώσου βασιλιά η γαλλική κυβέρνηση κλείνει το **Vorwärts!** και ο Marx εγκαταλείπει το Παρίσι για τις Βρυξέλλες.
Συνεργάζονται και γράφουν την **Γερμανική ιδεολογία**. (1845-7, εκδ. 1932)
- 1847** Γράφει την Αθλιότητα της Φιλοσοφίας [**Misère de la philosophie. Réponse a la philosophie de la misère de M. Proudhon**]
- 1848** Γράφουν το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος [**Manifest der Kommunistischen Partei**].
Επανάσταση του 1848. Πηγαίνει στο Παρίσι και μετά στην **Κολονία**.

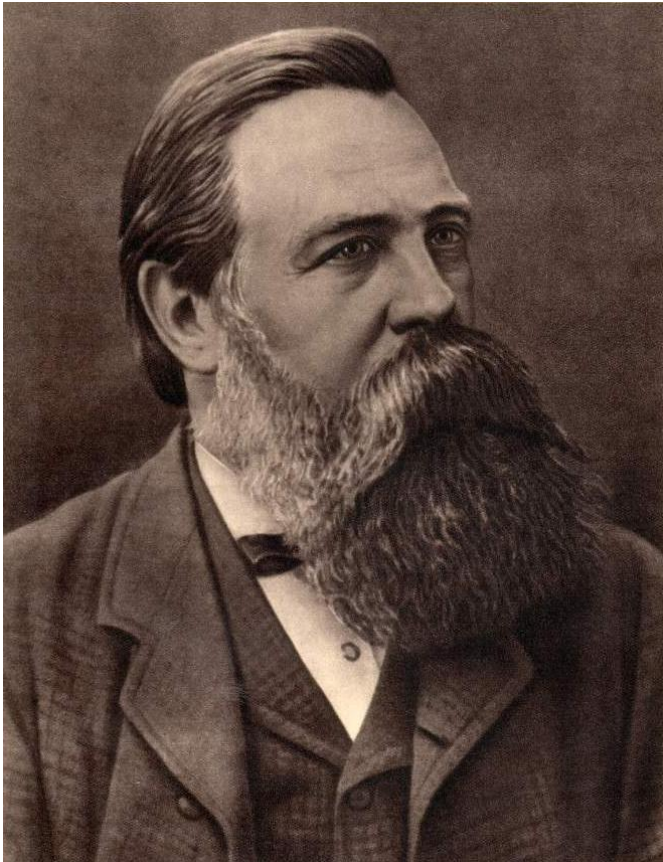

Karl Marx (1818-1883)

- 1849** Εκδίδει την **Neue Rheinische Zeitung**. Οι αρχές την κλείνουν, ο Μαρξ μεταβαίνει στο Παρίσι και από εκεί εγκαθίσταται μόνιμα στο **Λονδίνο**.
- 1850** Στο Λονδίνο αρθρογραφεί για διάφορες εφημερίδες αλλά κυρίως για την **New York Tribune** μέχρι το 1863.
- 1852** Εκδίδει την 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη [**Der 18te Brumaire des Louis Napoleon**]
- 1857** Γράφει τα **Grundrisse** χειρόγραφα που θα αποτελέσουν τη βάση για την **Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας** και το **Κεφάλαιο**.
- 1859** Γράφει την Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας [**Zur Kritik der politischen Ökonomie**]
- 1864** Ανάμιξη στη δημιουργία της **Α' Διεθνούς** [International Workingmen's Association]
- 1867** 1^{ος} τόμος του Κεφαλαίου [**Das Kapital. Buch I: Der Produktionsprozess des Kapitals**]
- 1871** **Παρισινή Κομμούνια**. Γράφει τον Εμφύλιο Πόλεμο στη Γαλλία [**Civil War in France**]
- 1875** Γράφει την Κριτική του Προγράμματος της Γκότα [**Kritik des Gothaer Programms**]
- 1881** Θάνατος Jenny von Westphalen
- 1883** Θάνατος Marx

Karl Marx (1818-1883)

Friedrich Engels
(1820-1895)

Die heilige Familie, (mit Marx) 1845
Grundsätze des Kommunismus, 1847
Manifest der Kommunistischen Partei, (mit Marx) 1848
Der deutsche Bauernkrieg. 1850
Revolution und Konterrevolution in Deutschland. 1851 bis 1852
Zur Wohnungsfrage. 1872
Von der Autorität, 1872/73
Dialektik der Natur 1873 bis 1886
darin Anteil der Arbeit an der Menschwerdung des Affen. 1876
Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft (der „Anti-Dühring“), 1878
Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft, 1880
Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats, 1884
Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie, 1886
Die Rolle der Gewalt in der Geschichte. 1887 bis 1888
Zur Kritik des sozialdemokratischen Programmentwurfs. 1891

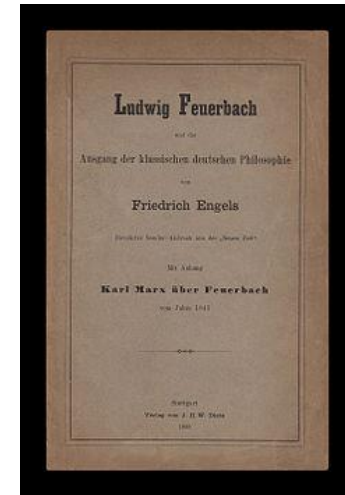
Karl Marx (1818-1883)

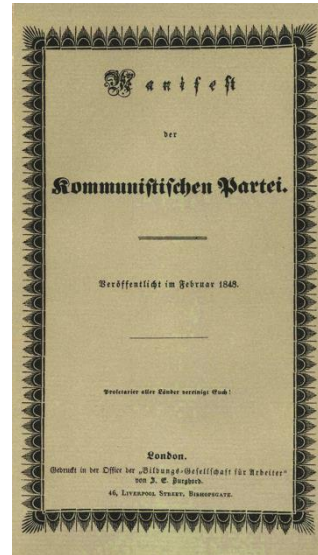
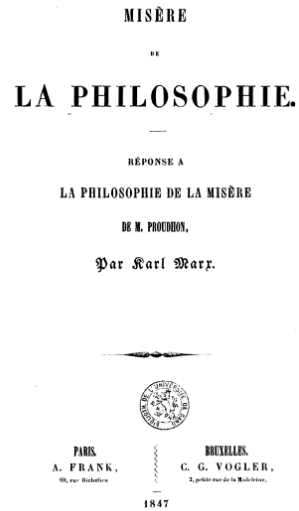
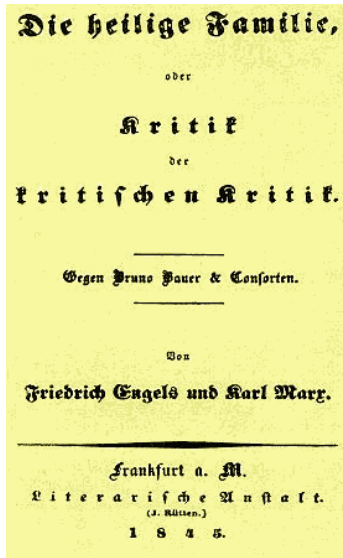
Jenny von Westphalen
(1814-1881)

Karl Marx (1818-1883)

Karl Marx (1818-1883)

Karl Marx (1818-1883)

Karl Marx (1818-1883)

Eugene Delacroix

Karl Marx (1818-1883)

Karl Marx (1818-1883)

Karl Marx (1818-1883)

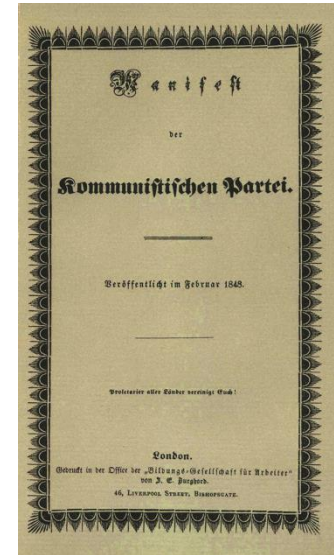

Ουγγαρία

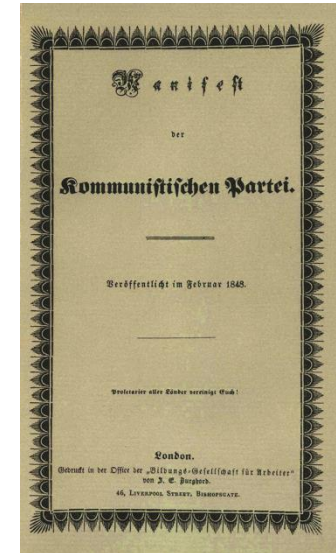
Ρουμανία

Karl Marx (1818-1883)

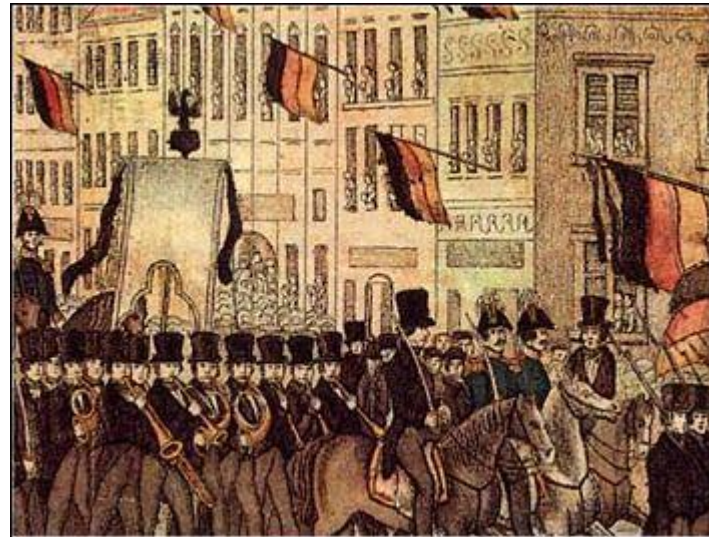
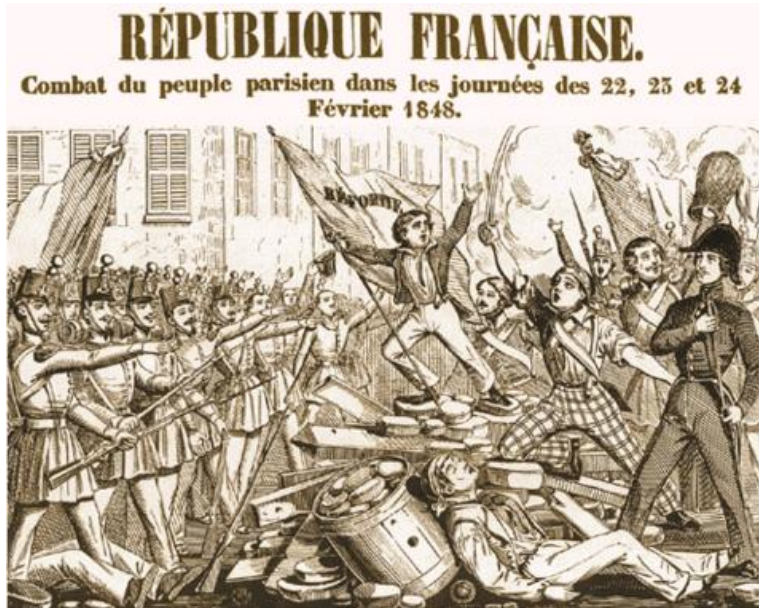
Επανάσταση του 1848 στο Βερολίνο

Karl Marx (1818-1883)

Οδοφράγματα στο Παρίσι 1848

Karl Marx (1818-1883)

Karl Marx (1818-1883)

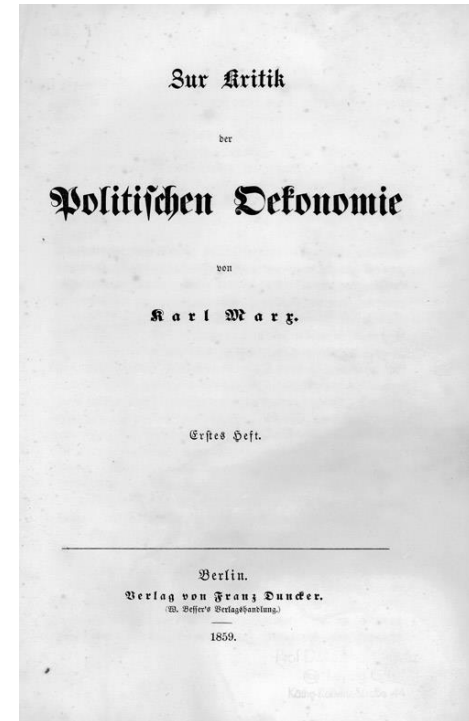
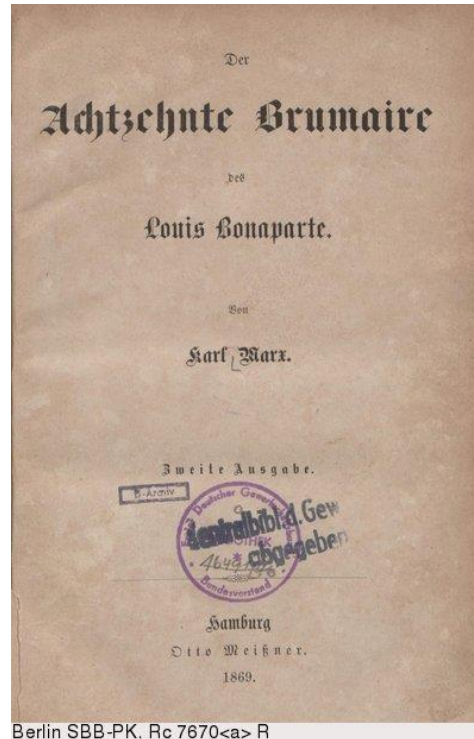
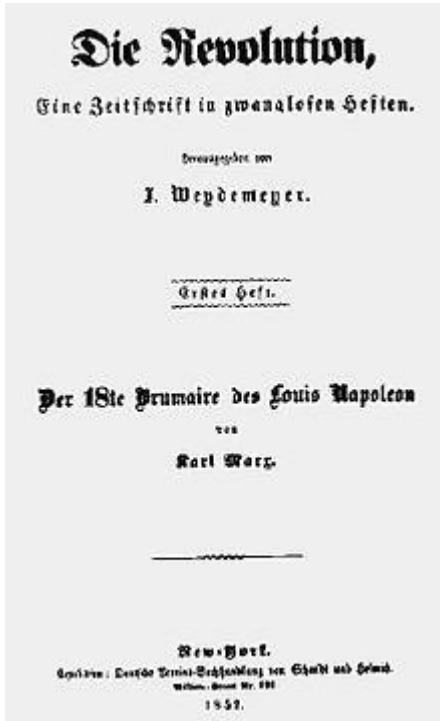

Karl Marx (1818-1883)

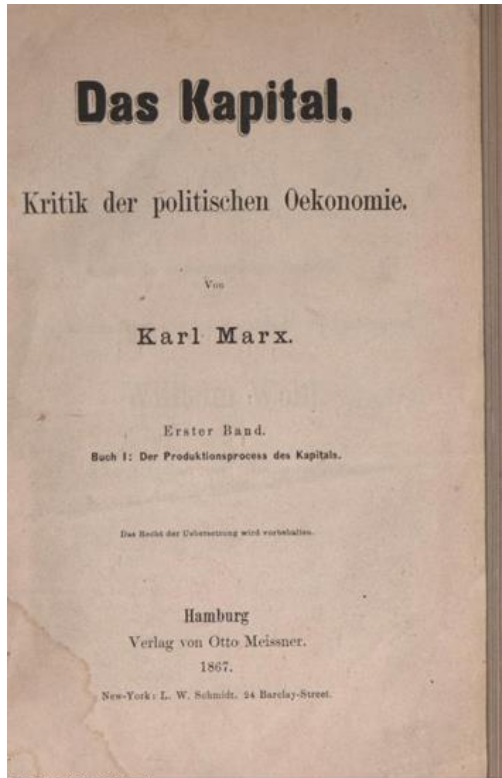

Παρισινή Κομμούνα

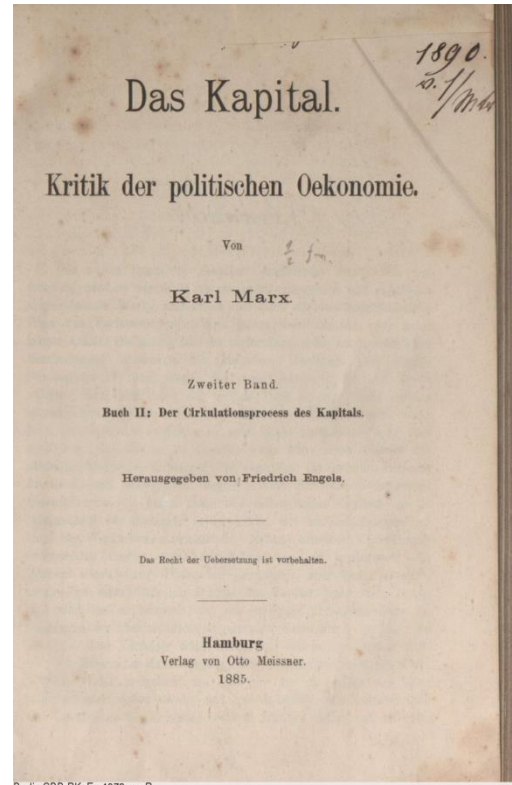
Karl Marx (1818-1883)

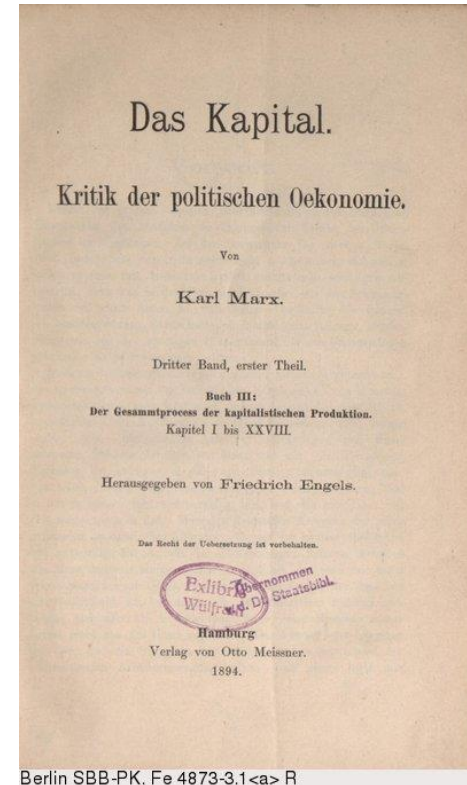
Karl Marx (1818-1883)

1867

1885

1894

Karl Marx (1818-1883)

ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΟΙ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΕΝΩΘΕΙΤΕ!

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΚΡΙΤΙΚΗ
ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ
ΒΙΒΛΙΟ Ι
ΤΟ ΠΡΟΣΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ
ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Μετάφραση
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ
ΑΘΗΝΑ 2002

1867

ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΟΙ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΕΝΩΘΕΙΤΕ!

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΚΡΙΤΙΚΗ
ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ
ΒΙΒΛΙΟ ΙΙ
ΤΟ ΠΡΟΣΕΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Μετάφραση
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ»
ΑΘΗΝΑ 1979

1885

ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΟΙ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΕΝΩΘΕΙΤΕ!

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΚΡΙΤΙΚΗ
ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

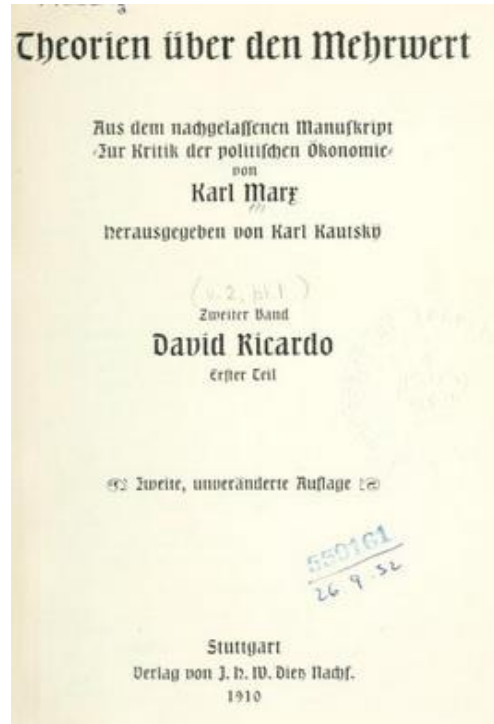
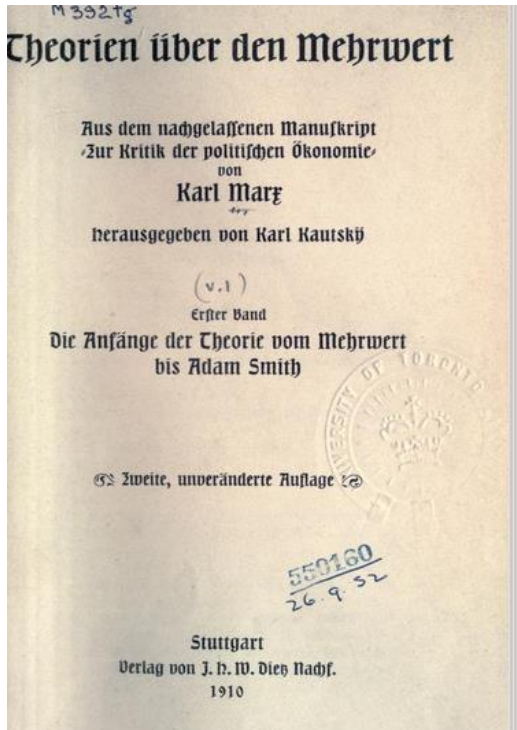
Με μετάφραση
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ»
ΑΘΗΝΑ 1978

1894

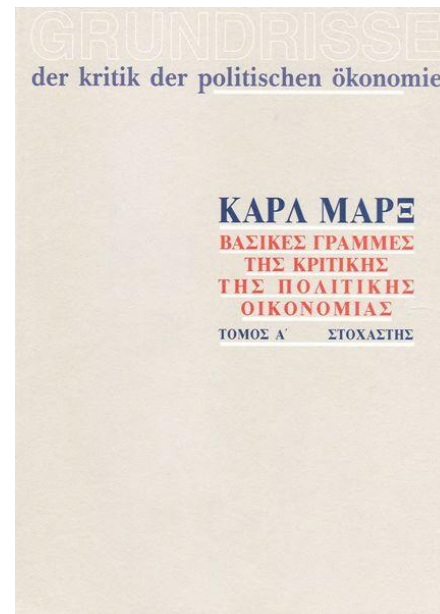

Karl Marx (1818-1883)

Θεωρίες για την υπεραξία

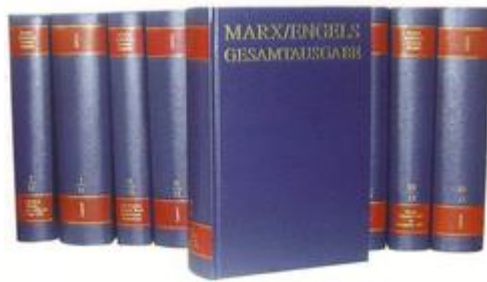
Karl Marx (1818-1883)

Grundrisse

Karl Marx (1818-1883)

Marx-Engels
Gesamtausgabe

Marx-Engels-Werke

Karl Marx (1818-1883)

Κύριες επιδράσεις στον Marx

1. Γερμανική φιλοσοφία [Έγκελος]
2. Γαλλικός ουτοπικός σοσιαλισμός
3. Αγγλική πολιτική οικονομία

Κομμουνιστικό Μανιφέστο

Κομμουνιστικό Μανιφέστο

Ένα φάντασμα πλανιέται στην Ευρώπη: το φάντασμα του κομμουνισμού. Όλες οι δυνάμεις της γερασμένης Ευρώπης ενώθηκαν σε μια ιερή συμμαχία για να κυνηγήσουν αυτό το φάντασμα: ο πάπας και ο τσάρος, ο Μέτερνιχ κι ο Γκιζό, γάλλοι ριζοσπάστες και γερμανοί αστυνομικοί.

Ποιο κόμμα της αντιπολίτευσης δεν έχει κατηγορηθεί σαν κομμουνιστικό από τους αντιπάλους του που κυβερνούν, ποιο κόμμα της αντιπολίτευσης δεν αντέκρουσε με την κατηγορία του κομμουνισμού τους πιο προοδευτικούς αντιπολιτευόμενους, καθώς και τους αντιδραστικούς αντιπάλους του;

Δυο πράγματα βγαίνουν απ' το γεγονός αυτό:

Ο κομμουνισμός αναγνωρίζεται πια απ' όλες τις ευρωπαϊκές δυνάμεις σαν μια δύναμη.

Είναι καιρός πια οι κομμουνιστές να εκθέσουν ανοιχτά μπροστά σ' όλο τον κόσμο τις αντιλήψεις τους, τους σκοπούς τους, τις επιδιώξεις τους και ν' αντιπαραθέσουν στο παραμύθι του κομμουνιστικού φαντάσματος ένα Μανιφέστο του ίδιου του κόμματος.

Για το σκοπό αυτό συγκεντρώθηκαν στο Λονδίνο κομμουνιστές από τις πιο διαφορετικές εθνότητες και συντάξανε το παρακάτω Μανιφέστο που δημοσιεύεται στην αγγλική, γαλλική, γερμανική, ιταλική, φλαμανδική και δανική γλώσσα.

Κομμουνιστικό Μανιφέστο

Αστοί και προλετάριοι

Η ιστορία όλων των ως τώρα κοινωνιών είναι η ιστορία ταξικών αγώνων.

Ελεύθερος και δούλος, πατρίκιος και πληβείος, βαρόνος και δουλοπάροικος, μάστορας και κάλφας, με μια λέξη, καταπιεστής και καταπιεζόμενος, βρίσκονταν σε ακατάπαυστη αντίθεση μεταξύ τους, έκαναν αδιάκοπο αγώνα, πότε καλυμμένο, πότε ανοιχτό, έναν αγώνα που τελείωνε κάθε φορά με έναν επαναστατικό μετασχηματισμό ολόκληρης της κοινωνίας ή με την από κοινού καταστροφή των τάξεων που αγωνίζονταν.

Στις προηγούμενες εποχές της ιστορίας βρίσκουμε σχεδόν παντού μια πλήρη διαίρεση της κοινωνίας σε διάφορες κλειστές τάξεις, μια πολύτροπη διαβάθμιση των κοινωνικών θέσεων. Στην αρχαία Ρώμη βρίσκουμε πατρίκιους, ιπείς, πληβείους, δούλους. Στο μεσαίωνα φεουδάρχες, υποτελείς, μαστόρους, καλφάδες, δουλοπάροικους κι επιπλέον σε καθεμιά απ' αυτές τις τάξεις βρίσκουμε ξανά ιδιαίτερες διαβαθμίσεις.

Η σύγχρονη αστική κοινωνία που πρόβαλε από την καταστροφή της φεουδαρχικής κοινωνίας δεν κατάργησε τις ταξικές αντιθέσεις, έβαλε μονάχα στη θέση των παλιών νέες τάξεις, νέους όρους καταπίεσης, νέες μορφές πάλης.

Ωστόσο, η εποχή μας, η εποχή της αστικής τάξης, χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι απλοποίησε τις ταξικές αντιθέσεις. Ολόκληρη η κοινωνία όλο και περισσότερο χωρίζεται σε δύο μεγάλα αντίπαλα στρατόπεδα, σε δύο μεγάλες τάξεις, που βρίσκονται άμεσα αντιμέτωπες η μια με την άλλη: στην αστική τάξη και το προλεταριάτο.

Κομμουνιστικό Μανιφέστο

Η αστική τάξη έπαιξε στην ιστορία ένα ρόλο εξαιρετικά επαναστατικό.

Παντού όπου η αστική τάξη ήρθε στην εξουσία, κατέστρεψε όλες τις φεουδαρχικές, πατριαρχικές και ειδυλλιακές σχέσεις. Έσπασε χωρίς οίκτο τους πολυποίκιλους φεουδαρχικούς δεσμούς που συνδέανε τον άνθρωπο με τους φυσικούς ανώτερους του και δεν άφησε κανέναν άλλο δεσμό ανάμεσα σε άνθρωπο και σε άνθρωπο, εκτός από το γυμνό συμφέρον, από την αναίσθητη "πληρωμή τοις μετρητοίς". ... Με μια λέξη, στη θέση της καλυμμένης με θρησκευτικές και πολιτικές αυταπάτες εκμετάλλευσης, έβαλε την ανοιχτή, ξεδιάντροπη, άμεση, σκληρή εκμετάλλευση.

Η αστική τάξη αφαίρεσε το φωτοστέφανο απ' όλα τα ως τότε αξιοσέβαστα επαγγέλματα που τα αντίκριζαν με θρησκευτική ευλάβεια. Το γιατρό, το νομικό, τον παπά, τον ποιητή, τον άνθρωπο της επιστήμης, τους μετέτρεψε σε μισθωτούς εργάτες της.

Η αστική τάξη ξέσχισε τον πέπλο του συναισθηματισμού που σκέπαζε τις οικογενειακές σχέσεις και τις έκανε ξεκάθαρες χρηματικές σχέσεις. ... Η αστική τάξη δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς να επαναστατικοποιεί αδιάκοπα τα εργαλεία παραγωγής, δηλαδή τις σχέσεις παραγωγής, δηλαδή όλες τις κοινωνικές σχέσεις. ... Η συνεχής ανατροπή της παραγωγής, ο αδιάκοπος κλονισμός όλων των κοινωνικών καταστάσεων, η αιώνια αβεβαιότητα και κίνηση διακρίνουν την αστική εποχή από όλες τις προηγούμενες. ... Η ανάγκη να μεγαλώνει ολοένα την πώληση των προϊόντων της κυνηγά την αστική τάξη πάνω σ' όλη τη γήινη σφαίρα. Είναι υποχρεωμένη να φωλιάζει παντού, να εγκαθίσταται παντού, να δημιουργεί παντού σχέσεις. ... Με τη γρήγορη βελτίωση όλων των εργαλείων παραγωγής, με την απεριόριστη διευκόλυνση των επικοινωνιών, η αστική τάξη τραβάει στον πολιτισμό όλα, ακόμα και τα πιο βάρβαρα έθνη. ... Η αστική τάξη υπέταξε την ύπαιθρο στην κυριαρχία της πόλης. Δημιούργησε τεράστιες πόλεις, αύξησε σε μεγάλο βαθμό τον αριθμό τον αστικού πληθυσμού σε σύγκριση με τον αγροτικό και απέσπασε έτσι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού από την ηλιθιότητα της αγροτικής ζωής.

Κομμουνιστικό Μανιφέστο

Με μια λέξη, οι κομμουνιστές υποστηρίζουν παντού κάθε επαναστατικό κίνημα ενάντια στην υπάρχουσα κοινωνική και πολιτική κατάσταση.

Σε όλα αυτά τα κινήματα προβάλλουν το ζήτημα της ιδιοκτησίας, οποιαδήποτε μορφή, περισσότερο ή λιγότερο εξελιγμένη, κι αν έχει πάρει, σαν το βασικό ζήτημα του κινήματος.

Τέλος, οι κομμουνιστές εργάζονται παντού για τη σύνδεση και τη συνεννόηση των δημοκρατικών κομμάτων όλων των χωρών.

Οι κομμουνιστές θεωρούν ανάξιο τους να κρύβουν τις απόψεις και τις προθέσεις τους. Δηλώνουν ανοιχτά ότι οι σκοποί τους μπορούν να πραγματοποιηθούν μονάχα με τη βίαιη ανατροπή όλου του σημερινού κοινωνικού καθεστώτος.

Ας τρέμουν οι κυρίαρχες τάξεις μπροστά σε μια κομμουνιστική επανάσταση. Οι προλετάριοι δεν έχουν να χάσουν σ' αυτήν τίποτε άλλο, εκτός από τις αλυσίδες τους. Έχουν να κερδίσουν έναν κόσμο ολόκληρο.

ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΟΙ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ, ΕΝΩΘΕΙΤΕ!

Karl Marx (1818-1883)

Ιστορικός υλισμός:

Βάση & εποικοδόμημα

Παραγωγικές δυνάμεις & Παραγωγικές σχέσεις

Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Εισαγωγή

Στην κοινωνική παραγωγή της ύπαρξής τους οι άνθρωποι έρχονται αναπόφευκτα σε καθορισμένες σχέσεις, οι οποίες είναι ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, δηλαδή σε σχέσεις παραγωγής, που αντιστοιχούν σε μια ορισμένη βαθμίδα στην ανάπτυξη των υλικών δυνάμεων της παραγωγής. Το σύνολο αυτών των παραγωγικών σχέσεων αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την υλική βάση, πάνω στην οποία υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν καθορισμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής των συνθηκών της υλικής ζωής καθορίζει τη γενική διαδικασία της κοινωνικής, πολιτικής και διανοητικής ζωής. Δεν είναι η συνείδηση που καθορίζει την ύπαρξη των ανθρώπων, αλλά η κοινωνική τους ύπαρξη καθορίζει τη συνείδησή τους. Σε ένα στάδιο της ανάπτυξης, οι παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε σύγκρουση με τις υφιστάμενες παραγωγικές σχέσεις, ή, για να εκφράσουμε το ίδιο πράγμα με νομικούς όρους, με τις σχέσεις της ιδιοκτησίας, μέσα στο πλαίσιο των οποίων ως τότε είχαν κινηθεί. Οι σχέσεις αυτές, από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, μετατρέπονται σε δεσμά τους. Τότε αρχίζει μια εποχή κοινωνικής επανάστασης. Οι αλλαγές στην οικονομική βάση, οδηγούν συντομότερα ή αργότερα στο μετασχηματισμό όλου του τεράστιου εποικοδομήματος.

Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Εισαγωγή

Όταν μελετάμε τέτοιους μετασχηματισμούς, πρέπει πάντα να διακρίνουμε ανάμεσα στον υλικό μετασχηματισμό των οικονομικών όρων της παραγωγής, που μπορεί να καθοριστεί με την ακρίβεια της φυσικής επιστήμης, και τις νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ή φιλοσοφικές μορφές, κοντολογίς, τις ιδεολογικές μορφές, με τις οποίες οι άνθρωποι συνειδητοποιούν αυτή τη σύγκρουση και τη διεξάγουν. Όπως δεν κρίνουμε ένα άτομο από την ιδέα που έχει για τον εαυτό του, έτσι δεν μπορούμε να κρίνουμε και μια εποχή μετασχηματισμού από τη συνείδησή της, αλλά, απεναντίας, αυτή η συνείδηση πρέπει να εξηγηθεί από τις αντιφάσεις της υλικής ζωής, από τη σύγκρουση που υπάρχει ανάμεσα στις κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις και στις παραγωγικές σχέσεις. Καμιά κοινωνική τάξη δεν εξαφανίζεται ποτέ προτού αναπτυχθούν όλες οι παραγωγικές δυνάμεις που μπορεί να χωρέσει, και νέες και ανώτερες παραγωγικές σχέσεις ποτέ δεν αντικαθιστούν τις παλιές προτού οι υλικοί όροι για την ύπαρξή τους ωριμάσουν μέσα στους κόλπους της παλιάς κοινωνίας.

Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Εισαγωγή

Η ανθρωπότητα θέτει έτσι στον εαυτό της μόνο τα προβλήματα εκείνα που μπορεί να λύσει, αφού η εγγύτερη εξέταση θα δείξει πάντα πως το ίδιο το πρόβλημα ανακύπτει μονάχα όταν υπάρχουν ήδη, ή τουλάχιστον βρίσκονται στη διαδικασία της διαμόρφωσής τους, οι υλικοί όροι για τη λύση του. Χονδρικά, ο ασιατικός, ο αρχαίος, ο φεουδαρχικός και ο νεότερος αστικός τρόπος της παραγωγής μπορεί να χαρακτηριστούν ως οι εποχές ορόσημα στην πρόοδο της οικονομικής ανάπτυξης της κοινωνίας. Ο αστικός τρόπος παραγωγής είναι η τελευταία ανταγωνιστική μορφή της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής, ανταγωνιστική όχι με την έννοια ενός ανταγωνισμού ατομικού, αλλά ανταγωνισμού που γεννιέται από τους κοινωνικούς όρους ζωής των ατόμων – οι παραγωγικές όμως δυνάμεις που αναπτύσσονται μέσα στην αστική κοινωνία δημιουργούν επίσης τους υλικούς όρους για την επίλυση αυτού του ανταγωνισμού. Με αυτό τον κοινωνικό σχηματισμό κλείνει συνεπώς η προϊστορία της ανθρώπινης κοινωνίας.

Karl Marx (1818-1883)

Αλλοτρίωση (Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χφφ 1844)

1. Ο εργάτης δεν κατέχει τα μέσα παραγωγής
2. Δεν κατέχει το προϊόν της εργασίας του
3. Δεν ελέγχει την διαδικασία της παραγωγής

Η αλλοτριωμένη εργασία μετατρέπει την δραστηριότητα του ανθρώπου σε μέσο επιβίωσης

Karl Marx (1818-1883)

Εμπόρευμα και φετιχισμός του εμπορεύματος
Καπιταλισμός: γενικευμένη εμπορευματική
παραγωγή.

Αξία: κοινωνική σχέση με ποσοτική διάσταση

Karl Marx (1818-1883)

Χρήσιμη εργασία [δημιουργεί αξίες χρήσης]
και αφηρημένη εργασία [δημιουργεί ανταλλακτικές αξίες]

Κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας «Ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας είναι αυτός που απαιτείται για να παραχθεί ένα αντικείμενο κάτω από κανονικές συνθήκες παράγωγης και με τον μέσο βαθμό ειδίκευσης και έντασης που επικρατούν τη συγκεκριμένη περίοδο»

Αναγωγή ειδικευμένης σε απλή εργασία

Karl Marx (1818-1883)

Κοινωνικός χαρακτήρας της εμπορευματικής παραγωγής

Προϋποθέσεις

1. Βαθμός παραγωγικής εξειδίκευσης ώστε κάθε παραγωγός παράγει το ίδιο προϊόν ή μέρος του
2. Πλήρης διαχωρισμός ανταλλακτικής αξίας και αξίας χρήσης
3. Εκτεταμένη, ανεπτυγμένη αγορά με την γενικευμένη χρήση χρήματος

Αφέλεια της αρμονικής οργάνωσης της παραγωγής μέσω της ανταλλαγής (αόρατο χέρι)

Karl Marx (1818-1883)

Απλή εμπορευματική παραγωγή

E-X-E

Καπιταλιστική κυκλοφορία

X-E-X

X-E-X'

Karl Marx (1818-1883)

Υπεραξία, ανταλλαγή και σφαίρα της
ανταλλαγής

$X' - X = \text{υπεραξία}$

Karl Marx (1818-1883)

Σάν ανειδητός φορέας αὐτῆς τῆς κίνησης, ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος γίνεται κεφαλαιοκράτης. Τό πρόσωπό του, ἢ πῶς σωστά ἢ τσέπη του, εἶναι ἡ ἀφειρησία καί τό σημεῖο ἐπιστροφῆς τοῦ χρήματος. Τό ἀντικειμενικό περιεχόμενο τῆς κυκλοφορίας αὐτῆς—ἡ ἀξιοποίηση τῆς ἀξίας— εἶναι ὁ δικός του ὑποκειμενικός σκοπός, καί μόνο ἐφόσον τό μοναδικό κίνητρο τῶν ἐπιχειρήσεών του εἶναι ἡ αὐξανόμενη ἰδιοποίηση τοῦ ἀφηρημένου πλούτου, λειτουργεῖ σάν κεφαλαιοκράτης ἢ σάν κεφάλαιο προσωποποιημένο, προικισμένο μέ θέληση καί συνείδηση. Ἐπομένως δέν πρέπει ποτέ νά πραγματευόμαστε τήν ἀξία χρήσης σάν ἄμεσο σκοπό τοῦ κεφαλαιοκράτη⁷. Οὔτε ἐπίσης τό κέρδος γιά μιὰ μόνο φορά, παρά μόνο τήν ἀκατάπαυτη κίνηση τοῦ κερδιζέιν⁸. Αὐτή τή ροπή πρὸς τόν ἀπόλυτο πλουτισμό, αὐτό τό παθιασμένο κίνηγι τῆς ἀξίας⁹ τόχει ὁ κεφαλαιοκράτης κοινό μέ τό θησαυριστή, ἐνώ ὁμως θησαυριστής γίνεται μόνο ὁ παλαβός κεφαλαιοκράτης, ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι λογικός θησαυριστής. Τήν ἀκατάπαυτη αὐξηση τῆς ἀξίας πού ὁ θησαυριστής τήν ἐπιδιώκει προσπαθώντας νά διασώσει τό χρήμα ἀπό τήν κυκλοφορία¹⁰, ὁ ἐξυπνότερος κεφαλαιοκράτης τήν πετυχαίνει ξαναφίχοντας ὀλοένα τό χρήμα στήν κυκλοφορία^{10α}.

Αλλά στη σφαίρα της κυκλοφορίας ανταλλάσσονται
ισοδύναμες αξίες αλλά δε μπορεί να παραχθεί υπεραξία

Karl Marx (1818-1883)

Ξέρουμε τώρα με ποιόν τρόπο καθορίζεται η αξία που πληρώνεται από τον κάτοχο του χρήματος στον κάτοχο αυτού του ιδιόμορφου εμπορεύματος, της εργατικής δύναμης. Η αξία χρήσης που παίρνει σε αντάλλαγμα με τη σειρά του ο κάτοχος του χρήματος φαίνεται μόνο στην πραγματική κατανάλωση, στο προτούς κατανάλωσης της εργατικής δύναμης. Όλα τα πράγματα που χρειάζονται γι' αυτό το προτούς, όπως την πρώτη ύλη κλπ. τα αγοράζει ο κάτοχος του χρήματος στην αγορά εμπορευμάτων και πληρώνει ολόκληρη την τιμή τους. Το προτούς κατανάλωσης της εργατικής δύναμης είναι ταυτόχρονα το προτούς παραγωγής εμπορευμάτων και υπεραξίας. Όπως η κατανάλωση κάθε άλλου εμπορεύματος, έτσι και η κατανάλωση της εργατικής δύναμης συντελείται έξω από την αγορά ή έξω από τη σφαίρα κυκλοφορίας. Γιατί εγκαταλείπουμε αυτήν τη θεωρητική σφαίρα που βρίσκεται στην επιφάνεια και είναι προσιτή σ' όλα τα μάτια, την εγκαταλείπουμε μαζί με τον κάτοχο του χρήματος και τον κάτοχο της εργατικής δύναμης, για ν' ακολουθήσουμε και τους δύο στον απόκρυφο τόπο της παραγωγής που στο κατώφλι του είναι γραμμένο: No admittance except on business [Απαγορεύεται η είσοδος εις τους μη έχοντας εργασίαν]. Έδώ δε θα δούμε μόνο πώς το κεφάλαιο παράγει, μα και τό πώς τό παράγουν τό ίδιο, δηλ. τό κεφάλαιο. Πρέπει επιτέλους ν' αποκαλυφτεί τό μυστικό πώς βγαίνει τό κέρδος.

Η σφαίρα της κυκλοφορίας ή της ανταλλαγής εμπορευμάτων, που μέσα στα πλαίσιά της κινείται η αγορά και η πούληση της εργατικής δύναμης, ήταν στην πραγματικότητα αληθινή Έδέμ των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου. Έδώ κυριαρχούν μόνο η ελευθερία, η ισότητα, η ιδιοκτησία, και ο Μπένθαμ. Έλευθερία! Έπειδή ο αγοραστής και ο πωλητής ενός εμπορεύματος, λχ. της εργατικής δύναμης, υποτάσσονται μόνο στην ελεύθερη θέλησή τους. Συμβάλ-

ονται σαν ελεύθερα, νομικώς ισότιμα πρόσωπα. Τό συμβόλαιο είναι τό τελικό αποτέλεσμα, στο οποίο οι θέλησεις τους βρίσκουν μία κοινή νομική έκφραση. Ισότητα! Έπειδή σχετίζονται μεταξύ τους μόνο σαν κάτοχοι εμπορευμάτων και ανταλλάσσουν ισοδύναμο με ισοδύναμο. Ιδιοκτησία! Έπειδή ο καθένας εξουσιάζει μόνο αυτό που είναι δικό του. Μπένθαμ! Έπειδή ο καθένας νοιάζεται μόνο για τόν έαυτό του. Η μόνη δύναμη που τούς συνδέει και τούς σχετίζει είναι η δύναμη της ιδιοτελείας τους, του προσωπικού κέρδους, των ατομικών τους συμφερόντων. Και ακριβώς έπειδή έτσι ο καθένας φροντίζει για τόν έαυτό του και κανένας για τόν άλλο, επιτελούν όλοι έξαιτίας μιās προκαθορισμένης άρμονίας των πραγμάτων, ή κάτω από τά κελεύσματα μιās παμπόνηρης πρόνοιας, μόνο τό έργο του άμοιβαίου τους όφελους, της κοινής όφέλειας, του γενικού συμφέροντος.

Αποχωρώντας άπ' αυτή τή σφαίρα της άπλης κυκλοφορίας ή της ανταλλαγής εμπορευμάτων, άπ' τήν όποία ο vulgaris [κοινός] όπαδός του έλευθερου έμπορίου δανείζεται έννοιες και κανόνες για τήν κρίση του σχετικά με τήν κοινωνία του κεφαλαίου και της μισθωτής εργασίας, όπως φαίνεται, μεταβάλλεται κιόλας κάπως ή φυσιογνωμία των dramatis personae [δρώντων προσώπων] μας. Ο πρώην κάτοχος χρήματος προπορεύεται σαν κεφαλαιοκράτης και ο κάτοχος της εργατικής δύναμης τόν ακολουθεί σαν εργάτης του. Ο πρώτος μ' ένα πολυσημαντο μειδίαμα και πολυάσχολος, ο δεύτερος συνεσταλμένος, δισταχτικός, σαν τόν άνθρωπο που φέρνει στην αγορά για νά πουλήσει τό ίδιο τό δικό του τομάρι, ξέροντας ότι τό μόνο που τόν περιμένει είναι τό—γδάρομο.

Μόνο στη σφαίρα της παραγωγής μπορεί να παραχθεί υπεραξία

Karl Marx (1818-1883)

Η κυκλοφορία του κεφαλαίου και η σημασία της παραγωγής

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΚΡΙΤΙΚΗ
ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ
ΒΙΒΛΙΟ II
ΤΟ ΠΡΩΤΕΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ
Μετάφραση
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΚΥΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Τό προτός κύκλῃς* τοῦ κεφαλαίου¹ συντελείται σέ τρία στάδια, πού, ὅπως ἔχει ἐκτεθεῖ στόν πρῶτο τόμο, σχηματίζουν τήν ἀκόλουθη σειρά:

Πρῶτο στάδιο: Ὁ κεφαλαιοκράτης ἐμφανίζεται στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων καί στήν ἀγορά ἐργασίας σάν ἀγοραστής. Τό χρήμα του μετατρέπεται σέ ἐμπόρευμα ἢ ἐκτελεῖ τήν κυκλοφοριακή πράξη $X — E$.

Δεύτερο στάδιο: Παραγωγική κατανάλωση τῶν ἀγορασμένων ἐμπορευμάτων ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη. Ἐνεργεῖ σάν κεφαλαιοκράτης ἐμπορευματοπαραγωγός· τό κεφάλαιό του πραγματοποιεῖ τό προτός παραγωγής. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι: ἕνα ἐμπόρευμα μεγαλύτερης ἀξίας ἀπό τήν ἀξία τῶν στοιχείων τῆς παραγωγῆς του.

Τρίτο στάδιο: Ὁ κεφαλαιοκράτης ἐπιστρέφει στήν ἀγορά σάν πωλητής. Τό ἐμπόρευμά του μετατρέπεται σέ χρήμα ἢ ἐκτελεῖ τήν κυκλοφοριακή πράξη $E — X$.

Ἐπομένως ὁ τύπος τῆς κύκλῃς τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου εἶναι: $X — E \dots II \dots E' — X'$, ὅπου οἱ τελείες σημαίνουν ὅτι ἔχει διακοπῆ τό προτός τῆς κυκλοφορίας, ἐνώ τό E' ὅπως καί τό X' ἐκφράζουν ἕνα E καί ἕνα X ἀύξημένα μέ ὑπεραξία.

Στό Πρῶτο Βιβλίό τό πρῶτο καί τό τρίτο στάδιο ἔχουν ἐξεταστῆ μόνο στό μέτρο, πού ἦταν ἀναγκαῖο γιά τήν κατανόηση τοῦ δευτέρου σταδίου, δηλ. τοῦ προτός παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου. Γιαντό δέν παίρνονται ἐκεῖ ὑπόψη οἱ διάφορες μορφές πού περιβάλλεται τό κεφάλαιο στά διάφορα στάδιά του καί πού στήν ἐπαναλαβαίνόμενη κύκλῃς πό-

Karl Marx (1818-1883)

3. ΑΓΟΡΑ ΚΑΙ ΠΟΥΛΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ.

Ἡ ἀλλαγὴ τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος πού πρόκειται νά μετατραπεί σέ κεφάλαιο, δέν μπορεί νά γίνει σ' αὐτό τό ἴδιο τό χρήμα, γιατί σάν μέσο ἀγορᾶς καί μέσο πληρωμῆς πραγματοποιεῖ μονάχα τήν τιμὴ τοῦ ἐμπορεύματος πού ἀγοράζει ἢ πληρώνει, ἐνῶ ὅταν παγώνει στή δική του μορφή μετατρέπεται σέ ἀπολίθωμα ἐνός ἀξιακοῦ μεγέθους πού μένει πάντα τό ἴδιο⁹⁸. Ἐπίσης ἡ ἀλλαγὴ δέν μπορεί νά πηγάζει ἀπό τὴ δεύτερη πράξη τῆς κυκλοφορίας, ἀπὸ τὴν ξαναπούληση τοῦ ἐμπορεύματος, γιατί ἡ πράξη αὐτὴ ξαναμετατρέπει ἀπλῶς τὸ ἐμπόρευμα ἀπὸ τὴ φυσικὴ μορφή στή χρηματικὴ μορφή. Ἐπομένως ἡ ἀλλαγὴ πρέπει νά συντελεῖται στό ἐμπόρευμα πού ἀγοράζεται στὴν πρώτη πράξη $X - E$, ὅχι ὁμως στὴν ἀξία του, γιατί ἀντιλλάσσονται ἰσοδύναμα καί τὸ ἐμπόρευμα πληρώνεται στὴν ἀξία του. Ὡστε ἡ ἀλλα-

γή μπορεί νά πηγάζει μόνο ἀπὸ τὴν ἀξία του χρήσης σάν τέτια, δηλ. ἀπὸ τὴν κατανάλωσή του. Γιὰ νά μπορεί ὁ κάτοχός μας χρήματος νά βγάξει ἀξία ἀπὸ τὴν κατανάλωσή ἔπρεπε νά ναι τόσο τυχερός ὥστε ν' ἀνακαλύψει μέσα στὴ σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, στὴν ἀγορά, ἓνα ἐμπόρευμα πού ἡ ἴδια ἢ ἀξία του χρήσης νάχει τὴν ἰδιόμορφη ἰδιότητα νά ναι πηγὴ ἀξίας, πού ἡ ἴδια ἢ πραγματικὴ του κατανάλωσή νά ναι λοιπὸν ἀντικειμενοποίησι τῆς ἐργασίας καὶ ἐπομένως προσιᾶς δημιουργίας ἀξίας. Καί ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος βρίσκει στὴν ἀγορὰ ἓνα τέτιο εἰδικὸ ἐμπόρευμα—τὴν ἰκανότητα γιὰ ἐργασία, δηλ. τὴν ἐργατικὴ δύναμη.

Ὅταν λέμε ἐργατικὴ δύναμη ἢ ἰκανότητα γιὰ ἐργασία ἐννοοῦμε τὸ σύνολο τῶν φυσικῶν καὶ πνευματικῶν ἰκανοτήτων πού ὑπάρχουν στό σῶμα, στὴ ζωντανή προσωπικότητα ἐνός ἀνθρώπου καί πού τίς βάζει σέ κίνηση κάθε φορὰ πού παράγει ὁποιοδήποτε εἶδος ἀξίας χρήσης.

Γιὰ νά βρίσκει ὁμως ὁ κάτοχος χρήματος τὴν ἐργατικὴ δύναμη σάν ἐμπόρευμα στὴν ἀγορὰ, πρέπει νάχουν ἐκκληρωθεῖ διάφοροι ὅροι. Ἡ ἀνταλλαγὴ ἐμπορευμάτων αὐτὴ καθ'αυτὴ δέν περιλαμβάνει ἄλλες σχέσεις ἐξάρτησης ἐκτός ἀπ' αὐτὲς πού ἀπορέουν ἀπὸ τὴ φύση τῆς. Κάτω ἀπ' αὐτὴ τὴν προϋπόθεσι ἡ ἐργατικὴ δύναμη δέν μπορεί νά ἐμφανιστεῖ στὴν ἀγορὰ σάν ἐμπόρευμα, παρὰ μόνο ἐφόσον καὶ ἐπειδὴ προσφέρεται γιὰ πούλησι σάν ἐμπόρευμα ἢ πουλιέται ἀπὸ τὸ δικό της κάτοχο, ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ ὁποίου εἶναι ἐργατικὴ δύναμη. Γιὰ νά μπορεί ὁ κάτοχός της νά τὴν πουλάει σάν ἐμπόρευμα, πρέπει νά τὴν ἐξουσιάζει, νά ναι δηλ. ἐλεύθερος ἰδιοχτήτης τῆς ἰκανότητάς του γιὰ ἐργασία, τῆς προσωπικότητάς του⁹⁹. Ὁ κάτοχος τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως καί ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος συναντιόνται στὴν ἀγορὰ καὶ σχετίζονται μεταξὺ τους σάν ἰσότητοι κάτοχοι ἐμπορευμάτων πού διακρίνονται ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο μόνο κατὰ τὸ ὅτι ὁ ἓνας εἶναι ἀγοραστής καὶ ὁ ἄλλος πουλητής, ἐπομένως καί οἱ δύο νομικῶς ἰσότητα πρόσωπα. Γιὰ νά μπορεῖ νά συνεχιστεῖ αὐτὴ ἡ σχέση, ὁ ἰδιοχτήτης τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως ἀπαιτεῖ νά τὴν πουλάει πάντα μόνο γιὰ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα, γιατί ἂν τὴν πουλήσει χοντρικῶς, μιά γιὰ πάντα, θὰ πουλήσει τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του καὶ θὰ μετατραπεί ἀπὸ ἐλεύθερος σέ δούλο, ἀπὸ κάτοχος ἐμπορεύματος σέ ἐμπόρευμα. Σάν πρόσωπο πρέπει νά σχετίζεται

Ὁ δεύτερος οὐσιαστικὸς ὅρος γιὰ νά βρίσκει ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος τὴν ἐργατικὴ δύναμη σάν ἐμπόρευμα στὴν ἀγορὰ εἶναι ὁ παρακάτω: ὁ κάτοχος τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως, ἀντὶ νά μπορεῖ νά πουλάει ἐμπορεύματα στά ὁποῖα ἔχει ἀντικειμενοποιηθεῖ ἡ ἐργασία του, νά εἶναι ἀντίθετα ὑποχρεωμένος νά προσφέρει σάν ἐμπόρευμα γιὰ πούλησι τὴν ἴδια τὴν ἐργατικὴ του δύναμη πού ὑπάρχει μόνο στό ζωντανό του σῶμα.

Karl Marx (1818-1883)

Γιὰ νά μετατραπεί λοιπόν τό χρήμα σέ κεφάλαιο πρέπει ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος νά βρεῖ στήν ἀγορά τῶν ἐμπορευμάτων τόν ἐλεύθερο ἐργάτη, ἐλεύθερο μέ δικλή ἔννοια, ἀπό τή μιά μέ τήν ἔννοια ὅτι σάν ἐλεύθερο πρόσωπο διαθέτει τήν ἐργατική του δύναμη σάν ἐμπόρευμά του, καί ἀπό τήν ἄλλη μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν ἔχει ἄλλα

ἐμπορεύματα νά πουλήσει, ὅτι σάν τό ἐλεύθερο πουλί εἶναι ἐλεύθερος ἀπό ὅλα τά πράγματα πού χρειάζονται γιά νά πραγματοποιήσει τήν ἐργατική του δύναμη.

Τό ζήτημα, γιατί ὁ ἐλεύθερος αὐτός ἐργάτης παρουσιάζεται μπροστά του στή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας δέν ἐνδιαφέρει τόν κάτοχο τοῦ χρήματος, πού τήν ἀγορά ἐργασίας τή βρίσκει σάν ἓνα εἰδικό τμήμα τῆς ἀγορᾶς ἐμπορευμάτων. Κι ἐμᾶς γιά τήν ὥρα δέν μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο. Ξεκινᾶμε θεωρητικά ἀπό τό γεγονός πού ὑπάρχει, ὅπως ξεκινᾶει πρακτικά ἀπ' αὐτό ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος. Ἐνα πράγμα ὡστόσο εἶναι ξεκάθαρο. Ἡ φύση δέν παράγει ἀπό τή μιά μεριά κατόχους χρήματος ἢ ἐμπορευμάτων καί ἀπό τήν ἄλλη ἀνθρώπους πού κατέχουν μόνο τίς ἐργατικές τους δυνάμεις. Ἡ σχέση αὐτή δέν εἶναι οὔτε φυσικοϊστορική σχέση, οὔτε κοινή γιά ὅλες τίς ἱστορικές περιόδους κοινωνική σχέση. Ἡ ἴδια εἶναι ὀλοφάνερα τό ἀποτέλεσμα μιᾶς ἱστορικής ἐξέλιξης πού προηγήθηκε, τό προϊόν πολλῶν οικονομικῶν ἀνατροπῶν, τῆς καταστροφῆς μιᾶς ὀλόκληρης σειρᾶς παλαιότερων σχηματισμῶν τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς.

Karl Marx (1818-1883)

«... έχει κι αυτή μια αξία... πως καθορίζεται αυτή η αξία;»
«Όπως η αξία κάθε άλλου εμπορεύματος, και η αξία της εργατικής δύναμης καθορίζεται από το χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή, επομένως και για την αναπαραγωγή αυτού του ειδικού είδους. Σάν αξία, ή ίδια ή εργατική δύναμη αντιπροσωπεύει μόνο ένα καθορισμένο ποσό αντικειμενοποιημένης σ' αυτήν κοινωνικής μέσης εργασίας. Η εργατική δύναμη υπάρχει μόνο σάν ικανότητα του ζωντανού ατόμου. Η παραγωγή της επομένως προϋποθέτει την ύπαρξή του. Όταν υπάρχει πιά τό άτομο, ή παραγωγή της εργατικής δύναμης συνίσταται στή δική του αναπαραγωγή ή συντήρηση. Για τή συντήρησή του τό ζωντανό άτομο χρειάζεται όρισμένο ποσό μέσων συντήρησης. Έτσι ό χρόνος εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή της εργατικής δύναμης αναλύεται στό χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή αυτών των μέσων συντήρησης, ή ή αξία της εργατικής δύναμης είναι ή αξία των μέσων συντήρησης που είναι αναγκαία για τή συντήρηση του κατόχου της. Η εργατική δύναμη ώστόσο πραγματοποιείται μόνο μέ τήν εξωτερική της, δηλ μόνο στήν εργασία. Όμως στή δράση της, στήν εργασία, ξοδεύεται ένα καθορισμένο ποσό ανθρώπινων μυώνων, νεύρων, μυαλού κλπ., που πρέπει πάλι ν' αναπληρωθούν. Αυτό τό αύξημένο ξόδεμα άπαιτεί αύξημένη πρόσληψη μέσων συντήρησης⁴³. Αν ό ιδιοκτήτης της εργατικής δύναμης έχει δουλέψει σήμερα, πρέπει νά μπο-

ρεί αύριο νά επαναλάβει τό ίδιο ποσό μέ τούς ίδιους όρους δύναμης και υγείας. Τό ποσό των μέσων συντήρησης πρέπει επομένως νά επαρκεί για νά συντηρηεί τό εργαζόμενο άτομο σάν εργαζόμενο άτομο στή φυσιολογική κατάσταση της ζωής του. Οι ίδιες οι φυσικές ανάγκες, όπως ή τροφή, ό ιματισμός, ή θέρμανση, ή κατοικία κλπ. διαφέρουν ανάλογα μέ τις κλιματικές και άλλες φυσικές ιδιομορφίες μιάς χώρας. Από τήν άλλη, ή ίδια ή έκταση των λεγόμενων απαραίτητων αναγκών, όπως και ό τρόπος της ικανοποίησής τους, είναι ιστορικό προϊόν και γιαυτό εξαρτιέται κατά ένα μεγάλο μέρος από τή βαθμίδα του πολιτισμού μιάς χώρας, και ανάμεσα σι' άλλα ουσιαστικά από τό μέσα σέ ποιές συνθήκες κι επομένως μέ τί συνθήκες και άπαιτήσεις της ζωής σχηματίστηκε ή τάξη των ελεύθερων εργατών⁴⁴. Έτσι, αντίθετα από τ' άλλα εμπορεύματα, ό καθορισμός της αξίας της εργατικής δύναμης περιέχει ένα ιστορικό και ήθικό στοιχείο. Όστόσο, για μιά όρισμένη χώρα, και για μιά όρισμένη περίοδο, είναι δοσμένο τό μέσο σύνολο των αναγκαίων μέσων συντήρησης.

Ό ιδιοκτήτης της εργατικής δύναμης είναι θνητός. Αν πρόκειται λοιπόν ή παρουσία του στήν αγορά νά είναι συνεχής, όπως προϋποθέτει ή συνεχής μετατροπή του χρήματος σέ κεφάλαιο, πρέπει νά διαιωνίζεται ό πουλητής της εργατικής δύναμης «όπως διαιωνίζεται μέ τήν αναπαραγωγή του είδους κάθε ζωντανό άτομο»⁴⁵. Οι εργατικές δυνάμεις που αφαιρούνται από τήν αγορά μέ τή φθορά και τό θάνατο πρέπει διαρκώς ν' αντικατασταίνονται τουλάχιστον μέ ένα ίσο αριθμό νέων εργατικών δυνάμεων. Γιαυτό, τό ποσό των μέσων συντήρησης που είναι αναγκαία για τήν παραγωγή της εργατικής δύναμης περιλαμβάνει και τά μέσα συντήρησης των αντικαταστατών, δηλ. των παιδιών των εργατών, έτσι που νά διαιωνίζεται στήν αγορά ή φυλή αυτή των ιδιόμορφων κατόχων εμπορευμάτων⁴⁶.

Για νά μεταβληθεί ή γενική ανθρώπινη φύση έτσι που ν' αποκτήσει δεξιότητα κι επιτηδειότητα σ' έναν καθορισμένο κλάδο εργασίας και νά γίνει αναπτυγμένη και ειδική εργατική δύναμη, χρειάζεται μιά καθορισμένη μόρφωση και εκπαίδευση, πράγμα που μέ τή σειρά του κοστίζει ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο ποσό ισοδύναμων του εμπορεύματος. Τά έξοδα αυτά της μόρφωσης ποικίλουν ανάλογα μέ τή μεγαλύτερη ή μικρότερη ειδίκευση της εργατικής δύναμης. Αυτά λοιπόν τά έξοδα μάθησης, μηδαμνά για τή συνηθισμένη εργατική δύναμη, προστίθενται στό σύνολο των αξιών που ξοδεύονται για τήν παραγωγή της.

Η αξία της εργασιακής δύναμης

Karl Marx (1818-1883)

Βαθμός εκμετάλλευσης εργασιακής
δύναμης

s/v =υπερεργασία/αναγκαία εργασία

Karl Marx (1818-1883)

5. Η ΠΑΛΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΝΟΝΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΜΗ ΗΜΕΡΑ. ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΟΙ ΝΟΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΜΗΣ ΗΜΕΡΑΣ ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 14ου ΩΣ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ.

«Τί είναι μία εργάσιμη ημέρα;» Πόσος είναι ο χρόνος που στη διάρκειά του το κεφάλαιο επιτρέπεται να καταναλώνει την εργατική δύναμη που πληρώνει την ημερήσια αξία της; Πόσο μπορεί να παραταθεί η εργάσιμη ημέρα πέρα από το χρόνο εργασίας που είναι άνογη για την αναπαραγωγή της ίδιας της εργατικής δύναμης; Σ' αυτά τα ερωτήματα, όπως είδαμε, το κεφάλαιο απαντάει: η εργάσιμη ημέρα αριθμεί καθημερινά 24 ολόκληρες ώρες, εκτός από λίγες ώρες ανάπαυσης, που χωρίς αυτές η εργατική δύναμη είναι απόλυτως ανίκανη να επαναλάβει την υπηρεσία της. Πρώτα-πρώτα είναι αυτόνομο πώς σ' όλη τη διάρκεια της ζωής του ο εργάτης δεν είναι τίποτ' άλλο από εργατική δύναμη, ότι επομένως όλος ο χρόνος που διαθέτει είναι φύσει και νόμος χρόνος εργασίας και γιαυτό ανήκει στην αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου. Ο χρόνος για τη μόρφωση του ανθρώπου, για την πνευματική ανάπτυξη, για την εκπλήρωση κοινωνικών λειτουργιών, για την κοινωνική συναναστροφή, για το ελεύθερο παιχνίδι των φυσικών και πνευματικών δυνάμεων, ακόμα και ο ελεύθερος χρόνος της Κυριακής — κι ως είναι στη χώρα που γιορτάζουν ακόμα και το Σάββατο¹⁰⁴ — όλα αυτά είναι καθαρή ανοησία! Το κεφάλαιο όμως, με το απεριόριστο τυφλό πάθος τον και με την πείνα δράκων για υπερεργασία, σπάει όχι μόνο τα ήθικα, αλλά και τα φυσικά ανώτατα όρια της εργάσιμης ημέρας. Σφραγίζεται το χρόνο που είναι απαραίτητος για την ανάπτυξη, την εξέλιξη και τη διατήρηση της υγείας του σώματος. Ληστεύει το χρόνο που είναι απαραίτητος για την κατανάλωση καθαρού αέρα και ηλιακού φωτός. Τσι-

κουνεύεται το χρόνο που είναι απαραίτητος για το φαγητό και όπου μπορεί τον ενσωματώνει στο ίδιο το προτεές παραγωγή, έτσι ποιόν τον εργάτη τον τροφοδοτούν με φαγητό σαν απλό μέσο παραγωγής, όπως τροφοδοτούν με κάρβουνο το ατμοκίνητο και με γράσσο ή λάδι τις μηχανές. Τόν υγιεινό ύπνο που είναι απαραίτητος για τη συγκέντρωση, την ανανέωση και το φρεσκάρισμα της ζωικής δύναμης, τον περιορίζει το κεφάλαιο σε τόσες ώρες απονάγκωσης, όσες είναι οποσδήποτε απαραίτητες για να ξαναζωντανέψει ένας απόλυτα εξαντλημένος οργανισμός. Αντί τα όρια της εργάσιμης ημέρας να τα καθορίζει εδώ η φυσιολογική συντήρηση της εργατικής δύναμης, αντίστροφα η μεγαλύτερη δυνατή ημερήσια κατανάλωση της εργατικής δύναμης — όσο νοσηρά βίαιη και επίπονη κι αν είναι η κατανάλωση αυτή — καθορίζει τα όρια για το χρόνο ανάπαυσης του εργάτη. Το κεφάλαιο δε ρωτάει πόσο διαρκεί η ζωή της εργατικής δύναμης. Αυτό που το ενδιαφέρει είναι αποκλειστικά και μόνο το ανώτατο όριο εργατικής δύναμης που μπορεί να ρευστοποιηθεί μέσα σε μία εργάσιμη ημέρα. Το σκοπό αυτό τον πετυχαίνει ελαττώνοντας τη διάρκεια της εργατικής δύναμης, όπως ένας απληστος γεωργός πετυχαίνει μία μεγαλύτερη απόδοση του εδάφους καταληστεύοντας τη γονιμότητά του.

Έτσι, με την παράταση της εργάσιμης ημέρας ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή, που είναι ουσιαστικά παραγωγή υπεραξίας, απορρόφηση υπερεργασίας, δεν προκαλεί απλώς το μαρasmus της ανθρώπινης εργατικής δύναμης, που της στερούν τους κανονικούς όρους της ήθικης και φυσικής ανάπτυξης και δραστηριότητάς της. Προκαλεί την πρόωρη εξάντληση και θανάτωση αυτής της ίδιας της εργατικής δύναμης¹⁰⁵. Παρουσιάζει για ένα όρισμένο διάστημα τόν παραγωγικό χρόνο του εργάτη συντομεύοντας το χρόνο της ζωής του.

¹⁰⁴ Η αντίθεση μεταξύ του κεφαλαίου και της εργατικής δύναμης είναι ακόμα πιο έντονη στην περίπτωση του Σάββατου.

Karl Marx (1818-1883)

Σταθερό κεφάλαιο όλα τα εργαλεία, μηχανήματα, κτήρια, πρώτες ύλες, μη ανθρώπινα μέσα παραγωγής. Συνεισφέρουν στην αξία του τελικού προϊόντος την αξία που εμπεριέχουν.

Μεταβλητό κεφάλαιο είναι η εργασιακή δύναμη που αγόρασε ο καπιταλιστής.

Κεφάλαιο (C) = σταθερό κεφάλαιο (c) + μεταβλητό κεφάλαιο (v)

$$C=c+v \rightarrow C'=c+v+s$$

s υπεραξία: η διαφορά εργασίας και
εργασιακής δύναμης

c/v= οργανική σύνθεση κεφαλαίου

Karl Marx (1818-1883)

Αναγκαία εργασία, Υπερεργασία και η δημιουργία και η αξιοποίηση της υπεραξίας

Το τμήμα της εργάσιμης μέρας στο οποίο παράγεται η εργασιακή δύναμη είναι η αναγκαία εργασία. Το υπόλοιπο τμήμα της εργάσιμης μέρας είναι η υπερεργασία

$X-E...Π...E'-X'$

Karl Marx (1818-1883)

Σχήματα αναπαραγωγής

Τομέας 1: Κεφαλαιουχικά αγαθά

Τομέας 2: Καταναλωτικά αγαθά

Απλό σχήμα αναπαραγωγής

$$c_1 + v_1 + s_1 = C$$

$$c_2 + v_2 + s_2 = V.$$

$$C = c_1 + c_2$$

$$V = v_1 + v_2 + s_1 + s_2.$$

$$c_2 = v_1 + s_1.$$

Karl Marx (1818-1883)

Σχήματα αναπαραγωγής

Διευρυμένο σχήμα αναπαραγωγής

$$C = c_1 + c_2 + q(s_1 + s_2)$$

$$V = v_1 + v_2 + (1 - q)(s_1 + s_2).$$

Karl Marx (1818-1883)

Σχήματα αναπαραγωγής

Διευρυμένο σχήμα αναπαραγωγής

$$C = c_1 + c_2 + q(s_1 + s_2)$$

$$V = v_1 + v_2 + (1 - q)(s_1 + s_2).$$

Karl Marx (1818-1883)

Τα σχήματα αναπαραγωγής δείχνουν ότι είναι δυνατή η χωρίς κρίσεις μεγέθυνση, αλλά δεν είναι πιθανή.

Ο Μαρξ πίστευε στη θεωρία υπερπροσφοράς
Στη δυσαναλογία των κλάδων παραγωγής και
Στο ρόλο του εφεδρικού στρατού της εργασίας
για τη δημιουργία κρίσεων

Karl Marx (1818-1883)

Πρόβλημα μετασχηματισμού εργασιακών αξιών σε τιμές παραγωγής

$$r = \frac{S}{C + v} = \frac{\frac{S}{v}}{\frac{C}{v} + 1}$$

Αν το ποσοστό κέρδους και ο βαθμός εκμετάλλευσης είναι οι ίδιοι σε όλους τους κλάδους αυτό θα σήμαινε ότι η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου θα ήταν η ίδια.

Karl Marx (1818-1883)

738

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ.—Η ΛΕΓΟΜΕΝΗ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΗ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ 739

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΛΕΓΟΜΕΝΗ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΗ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ

1. ΤΟ ΜΥΣΤΙΚΟ ΤΗΣ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ.

Είδαμε πώς το χρήμα μετατρέπεται σε κεφάλαιο, πώς από το κεφάλαιο παράγεται υπεραξία και πώς από την υπεραξία παράγεται περισσότερο κεφάλαιο. Όσο η συσσώρευση του κεφαλαίου προϋποθέτει την υπεραξία, ή υπεραξία την κεφαλαιοκρατική παραγωγή, κι αυτή πάλι την ύπαρξη σχετικά μεγάλων μαζών κεφαλαίου και εργατικής δύναμης στα χέρια εμπορευματοπαραγωγών. Έτσι δηλαδή η κίνηση φαίνεται να περιστρέφεται σ' ένα φαύλο κύκλο, από τον οποίο βγαίνουμε μόνο αν υποθέσουμε μια «πρωταρχική» συσσώρευση («previous accumulation» τή λέει ο Άνταμ Σμίθ), που προηγείται από την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, μια συσσώρευση που δεν είναι τό αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αλλά η άφετηρία του.

Η πρωταρχική αυτή συσσώρευση παίζει στην πολιτική οικονομία τον ίδιο περίπου ρόλο που παίζει το προπατορικό αμάρτημα στη θεολογία. Ο Άδάμ δάγκωσε το μήλο κι έτσι έπεσε το κρίμα πάνω σ' όλο το ανθρώπινο γένος. Για να εξηγήσουν την προέλευση της πρωταρχικής συσσώρευσης, τη διηγούνται σαν ανέκδοτο του παρελθόντος. Σε μια πολύ παλιά εποχή υπήρχαν, από τη μία μεριά, μια επιβλητική μερίδα ανθρώπων εργατιών, ξυπνων και προπάντων οικονομών και, από την άλλη, τεμπέλικα χαμένα κορμιά που σπαταλούσαν σε γλέντια όλα όσα είχαν κι ακόμα παραπάνω. Είναι αλήθεια ότι ο μύθος του θεολογικού προπατορικού αμαρτήματος μάς διηγείται πώς ο άνθρωπος καταδικάστηκε να τρώει το ψωμί του με τόν ιδρώτα του προσώπου του αντίθετα ή ιστορία του οικονομικού προπατορικού αμαρτήματος μάς αποκαλύπτει πώς γίνεται και υπάρχουν άνθρωποι που δεν έχουν καθόλου ανάγκη να τό κάνουν αυτό. Ήξάλλου τό ίδιο κάνει. Έτσι συνέβηκε, ώστε οι πρώτοι να συσσωρεύσουν πλούτο και οι δεύτεροι τελικά να μὴν έχουν τίποτα άλλο να πουλήσουν εκτός από τό τομάρι τους. Κι από τό προπατορικό αυτό αμάρτημα χρονολογείται ή φτώχεια της μεγάλης μάζας, που παρ' όλη την εργασία της εξακολουθεί να μὴν έχει τίποτα άλλο να πουλήσει εκτός από τόν ίδιο τόν έαυτό της, και ο πλούτος των λίγων, που διαρκώς αυξάνει, παρ' όλο που από πολύ-πολύ καιρό

έχουν παύσει να εργάζονται. Τέτια άνοστα παραμύθια σερβίρει ακόμα λχ. ο κ. Θιέρσο με επίσημη σοβαρότητα για την υπεράσπιση της **propriété** [ιδιοκτησίας] στους κάποτε τόσο πνευματώδεις γάλλους. Μόλις όμως διασυνβείναι ή υπόθεση της ιδιοκτησίας, γίνεται ιερή υποχρέωση να υποστηριχτεί ή άποψη του παιδικού άλφαβηταρίου, σαν ή μόνη που άνταποκρίνεται σ' όλες τίς ηλικίες και βαθμίδες ανάπτυξης. Όπως είναι γνωστό, στην πραγματική ιστορία τόν πρώτο ρόλο τόν παίζουν ή κατάχρηση, ή υποδούλωση, ο φρόνος μετά ληστείας, με δύο λόγια ή βία. Στην ήπια όμως πολιτική οικονομία έπωρατεί από άνεκαθεν τό ειδύλλιο. Τό δίκαιο και ή «εργασία» ήταν από άνεκαθεν τά μοναδικά μέσα πλουτισμού, ξεαυρώντας φυσικά κάθε φορά τό «φεινικό χρόνο». Στην πραγματικότητα οι μέθοδοι της πρωταρχικής συσσώρευσης κάθε άλλο παρά ειδυλλιακές ήταν.

Όπως τά μέσα παραγωγής και τά μέσα συντήρησης, έτσι και τό χρήμα και τό εμπόρευμα δεν είναι καθόλου από μιάς εξαρχής κεφάλαιο. Χρειάζεται να μετατραπούν σε κεφάλαιο. Ή μετατροπή όμως αυτή μπορεί να συντελεστεί μονάχα κάτω από ορισμένους όρους, που συνομίζονται στα παρακάτω: πρέπει ν' άντικρυστούν και νάρθουν σ' επαφή δύο λογίων, πολύ διαφορετικοί ο ένας από τόν άλλο, κάτοχοι εμπορευμάτων: από τη μία μεριά, κάτοχοι χρήματος, μέσωσ παραγωγής και μέσωσ συντήρησης, που σκοπός τους είναι ν' αξιοποιήσουν τό ποσό αξίας που κατέχουν, αγοράζοντας ήξη εργατική δύναμη από την άλλη, έλεύθεροι εργάτες, πουλητές της δικής τους εργατικής δύναμης κι επομένως πουλητές εργασίας. Έλεύθεροι εργάτες με τη διπλή έννοια, με την έννοια πώς ούτε αυτοί οι ίδιοι άνήκουν άμεσα στα μέσα παραγωγής, όπως οι δούλοι, οι δουλοπάροικοι κλπ, και με την έννοια πώς ούτε σ' αυτούς άνήκουν τά μέσα παραγωγής, όπως γίνεται λχ. στους άγρότες που διαχειρίζονται μόνοι τό νοικοκυριό τους κλπ., άπεναντίας είναι έλεύθεροι, άπαλλαγμένοι άπ' αυτά, τά στερούνται. Με την πόλωση αυτή της αγοράς εμπορευμάτων δημιουργούνται οι βασικοί όροι της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Ή σχέση του κεφαλαίου προϋποθέτει τό χωρισμό των εργατών από την ιδιοκτησία των όρων πραγματοποίησης της εργασίας. Από τη στιγμή που ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή στέκει πια στα δικά της τά πόδια, δέ διατηρεί μόνο αυτό τό χωρισμό, μά και τόν άναπαράγει σε όλοένα αυξανόμενη κλίμακα. Επομένως, τό πρώτος που δημιουργεί τη σχέση του κεφαλαίου δεν μπορεί να είναι άλλο από τό πρώτος χωρισμού του εργατή από την ιδιοκτησία στους όρους της εργασίας του, ένα πρώτος που, από τη μία μεριά, μετατρέπει σε κεφάλαιο τά μέσα συντήρησης και παραγωγής της κοινωνίας, και από την άλλη, τους άμεσους παραγωγούς σε μισθωτούς εργάτες. Επομένως, ή λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι τίποτ' άλλο παρά τό ιστορικό πρώτος χωρισμού του παραγωγού από τά μέσα παραγωγής. Έμφανίζεται σαν «πρωταρχικό», γιατί άποτελεί την προϊστορία του κεφαλαίου και του αντίστοιχού του τρόπου παραγωγής.

Ή οικονομική διάρθρωση της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας προέκυ-

Karl Marx (1818-1883)

Συγκέντρωση του κεφαλαίου

1. Ανταγωνισμός μεταξύ κεφαλαίων εκτοπίζει τους μικρούς
2. Ανταγωνισμός εξωθεί τις επιχειρήσεις σε αύξηση της παραγωγικότητας και ολοένα μεγαλύτερη εκμηχάνιση και συνεπώς αύξηση της κλίμακας παραγωγής

Karl Marx (1818-1883)

Πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους

Αλλά

1. Δυνατή η αύξηση της εκμετάλλευσης
2. Μείωση μισθών κάτω από την αξία της εργασιακής δύναμης
3. Φθηνότερα τα στοιχεία του σταθερού κεφαλαίου
4. Διεθνές εμπόριο
5. Φθηνότερη αξία εργασιακής δύναμης

$$r \downarrow = \frac{S}{c+v} = \frac{\frac{S}{v}}{\frac{c}{v} + 1}$$

Τέλος Ενότητας

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «**Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών**» έχει χρηματοδοτήσει μόνο την αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

